Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 7, Sayı: 49, Aralık 2020, s. 565-590
ISSN: 2149-0821 Doi Number:http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.47799

Arş. Gör. Dr. Melek ÇUBUKCU
Çukurova Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı / Eski Türk Dili, melek0134@gmail.com

RUNİK HARFLİ METİNLER İLE ALTUN YARUK'TA MADENLER

Özet

Çalışmada "Orhon Yazıtları", "Uygur Kağanlığı Yazıtları" ve Budist Döneme ait Uygur harfli metinlerden "Altun Yaruk" (Sekizinci Kitap)'ta maden adları tespit edilmiş, örnekler ait oldukları eserlerin kısaltmaları ve satır numaralarıyla verilmiştir. Her maden adı için örnek cümle verilmiş, böylece metin içindeki kullanımları dikkate sunulmuştur. Maden adlarının tek ve ikili kullanımları olmak üzere, her metin için iki ayrı sınıflandırma yapılmış, maden adları ve ait oldukları kullanım şekilleri sayısal ifadelerle belirtilmiştir. Böylece en sık kullanılan maden adlarının hangisi / hangileri olduğu, hangi anlamlarda kullanıldıkları, ikili kullanım mevcut ise en çok hangi kelimelerle bir arada yer aldıkları tespit edilmiştir. Her metin için örneklendirme yapılırken, hem çeviriyazı hem de günümüz Türkçesine yer verilmiş, böylece örneklerin anlaşılırlığının artırılması amaçlanmıştır. Maden adları; ne için kullanıldıkları, hangi tür benzetmelerde yer aldıkları, maddi ve manevi değer taşıma özellikleri, hangi şartta ve hangi ortamda kıymetli oldukları gibi yönlerden incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Runik harfli metinler, Altun Yaruk, madenler.

TEXTS IN RUNIC LETTERS AND MINERALS IN ALTUN YARUK

Abstract

In the study, mine names were determined in "Orhon Inscriptions","Uygur Khaganate Inscriptions" and "Altun Yaruk"(Eighth Book) among the texts with Uyghur letters belonging to the Buddhist Period, examples are given with the abbreviations, line numbers of the works they belong to. An example sentence has been given for each metal name, so its usage in the text is taken into account. Two

separate classifications are made for each text, as single and dual use of mine names, mine names and their usage patterns are indicated with numerical expressions. Thus, it has been determined which one/which are the most frequently used mine names, their meanings, and if there is a binary use, which words are most often used together. Mine names; What they are used for, what kind of metaphors they take place in, their properties of material and spiritual value, in what condition and in which environment they are valuable.

Keywords: Texts with runic letters, Altun Yaruk, mines.

1. GİRİŞ

1. 1. Orhon Yazıtları

1. 1. 1. Kül Tigin Yazıtı

Türklerden kalma olan bu en eski yazıtlar, ilk başta Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk adıyla anılan yazıtlardır. Bunlardan KT yazıtı bir yüzü Çince, diğer üç yüzü Türkçe olmak üzere 4 metreye yakın yüksekliği olan bir tür mermer taşa yazılmıştır. Anıtın geniş yüzünde (doğu) 40, dar yüzlerinde (kuzey ve güney) 13'er satır yazıt vardır. Anıt, aslında Çin'deki benzer yazılar gibi, uzun ömrün, kalıcılığın simgesi olan büyük mermer bir altlığa oturtulmuştur. Bu altlık anıta yakın yerde bulunmuştur. (Ölmez, 2015: 29)

1. 1. 2. Bilge Kağan Yazıtı

İçerik olarak Kül Tigin yazıtına benzer. Kül Tigin'den birkaç santim daha yüksektir. Ancak KT yazıtına göre daha çok tahrip olmuş olup, bazı yerleri okunamamaktadır. Bu yazıtta da Çince bir yüz varsa da çok harap durumdadır. Toplamı 70 satırı aşan yazıt, içerik olarak çoğunlukla KT ile örtüşür. Yazıtın KT yazıtından sonra dikildiği tahmin edilmektedir. (Ölmez, 2015: 29)

1. 1. 3. Tunyukuk Yazıtı

Tunyukuk yazıtı iki ayrı taştan oluşur. Dikildiği tarih kesin belli değilse de Tunyukuk'un yaşadığı dönem hesap edildiğinde 8. yüzyılın ilk çeyreğinde dikilmiş olması gerekir. Her iki taşın toplamı 62 satırdır. İlk taş daha iyi korunmuş, ikinci taş ise bir hayli yıpranmıştır. Tunyukuk, Göktürk devletinin kurucuları arasında yer alır. Kendi ifadesinden hareket edilirse, Türkler, Çin'e bağımlı iken dünyaya gelmiş, devletin kuruluşunda ve kağan seçiminde önemli bir rol oynamış, kağanlara danışmanlık etmiştir (Ölmez, 2015: 30).

1. 2. Uygur Kağanlığı Yazıtları

1. 2. 1. Tes Yazıtı

B. Ya. Vladimirtsov 1915 yılında kuzey-batı Moğolistan'a yaptığı bir gezi esnasında Tes Irmağı vadisinde bir yazıt bulur, yazıtın metnini kopya ederek yayımlamayı planlar ancak buna izin verilmez (Klyaştorniy, 1966: 151). Yazıt 1976 yılında S. G. Klyaştorniy ve S. Karcavbay tarafından Moğolistan'ın Kubsugul (Hovsgöl) Aymak'ın Tes Irmağı'nın yukarı bölümlerinde Tsagaan-ul kasabası yakınlarında toprağa gömülü halde bulunmuştur. Yazıtın batı yüzünde 6, kuzey yüzünde 5, doğu yüzünde 6 ve güney yüzünde 5 olmak üzere toplam 22 satır bulunmaktadır (Mert, 2009: 110-111).

1. 2. 2. Tariat (Terh) Yazıtı

Dört parça olan yazıtın ilk parçası Ts. Dorjsuren tarafından Moğolistan'ın Arkhangay Aymak'ın Tariat bölgesinde, Hangay Dağları'nın kuzey-batı bölümünde Terh Irmağı vadisinde toprağa gömülü olarak bulunmuştur. Kh. Luvsanbaldan ile M. Şinehüü ve B. Bazilhan ile S.G. Klyaştorniy'den oluşan Moğol-Sovyet bilim heyeti 1969 yılında ilk parçanın bulunduğu yerde kazı yapmış ve yazıta ait taş kaplumbağayı meydana çıkarmıştır. 1970 yılında aynı yerde kazılara devam eden N. Ser- Odjav ve V. V. Volkov, yazıtın diğer iki parçasını da toprak altından çıkarmışlardır. Üç parça yazıt ve kaplumbağa altlık Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'a taşınmış olup bugün Moğolistan- Arkeoloji Müzesinde koruma altındadır (Mert, 2009: 142).

Yazıtın dört yüzü de runik harfli metinlerle kaplı olup doğu ve batı yüzünde 9, güney ve kuzey yüzlerinde ise 6, kaplumbağa altlıktaki satırla birlikte toplam 31 satır bulunmaktadır (Sertkaya, 1992: 328)

1. 2. 3. Şine Usu Yazıtı

Şine Usu Yazıtı, Uygur Kağanlığı yazıtları içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olandır. Yazıt 1909 yılında G. J. Ramstedt tarafından kuzey-batı Moğolistan'da Şine Usu Gölü civarında bulunmuştur. Yazıta adını veren Şine Usu Gölü 300 m. boyunda tuzlu ve acı bir göldür. Yöre insanının anlattıklarına göre göl bazı zamanlarda kurumaktadır. Gölün kuzeyinde bir kaynak olduğu da Ramstedt tarafından tespit edilmiştir (1913: 40) (Aydın, 2011: 59).

Yazıtın Kuzey 6, 8, 9 ve 10. satırları Tariat Yazıtı'nın Doğu 6, 7, 8 ve 9. satırları ile neredeyse aynıdır. Bu benzerlikler her iki yazıtın da aynı kağan tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğini kanıtlamaktadır (Tekin, 1983: 798).

1. 3. Altun Yaruk

Altun Yaruk, Uygur bilgini Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından X. yüzyılda, Çince'den Eski Uygurcaya çevrilen Mahayana Budizmine ait bir sutra kitabıdır. Eserin aslı Sanskritçedir. Sanskritçeden VIII. yüzyılda Çinceye, sonra X. yüzyılda da Çinceden Uygurcaya çevrilmiştir. Geç dönemde çevrilmiş olmasına rağmen, eserin dilinin VIII.-IX. yüzyıl Uygurcasının özelliklerini taşıdığı belirtilmektedir (Çağatay 1945: 3).

Orijinal (Sanskritçe) adı Suvarnaprabhasa, Çince versiyonunun adı Jin Guangming Zuisheng Wang Jing, Uygurca çevirisinin adı ise altun önglüg yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi "Altın renkli, parlak ışıklı, en üstün sutra hükümdarı" şeklinde Çince adının serbest çevirisidir (Shimin 2002: 1455). Literatürde ise kısaca Altun Yaruk biçimi yaygındır. Sutranın adı, çeviricisi ve çevrildiği tarih eserde bir kaç yerde geçmektedir1 . 2 Eski Uygurca ile yazılmış en eksiksiz Budist belgesi niteliğindeki Altun Yaruk, 10 kitap (Uyg. tegzinç) ve 31 (Uyg. bölük) bölümden oluşmaktadır. Her kitapta Budizmle ilgili bir konu işlenir. Eser, Budizmin temellerini, felsefesini, Buda'nın menkıbe ve vaazlarını içermektedir. Diğer Eski Uygurca belgelere göre bu eserin zengin ve renkli bir içeriği vardır (Tekin 1959: 294).

Esere ait parçalar çeşitli bilimsel geziler sırasında gün yüzüne çıkarılmıştır. 1910 yılında, Altun Yaruk'a ait 397 yaprak el yazması Çin'in Gansu eyaletinin Winshugu bölgesinde, Rus bilim adamı Malov tarafından bulunmuştur. Bu nüsha şu anda Rusya'da Saint Petersburg Bilimler Akademisinin Doğu Dilleri (Asya) bölümünde muhafaza edilmektedir. Bu nüsha dışında Altun Yaruk'a ait bazı yazma parçaları ise İsveçli arkeolog F. Bergman tarafından Çin'in kuzey

batısında 1927-1935 yılları arasında yapılan bilimsel gezi sırasında bulunmuştur. İkinci yazmaya ait yapraklar Stockholm Halk Müzesindedir (Shimin 2002: 1455).

Esere ait bir diğer nüsha ise Çin'in Sincan (Xinjiang) Bölgesinde faaliyetlerini devam ettiren Alman arkeoloji ekibi tarafından Turfan ve civarında bulunmuştur. Bunlar Mainz koleksiyonunda ve Berlin-Branderburg Bilimler Akademisindedir.

Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nın çeviriyazısı ve günümüz Türkçesi için Talat Tekin'in "Orhon Yazıtları", Tunyukuk Yazıtı için, Talat Tekin'in "Tunyukuk Yazıtı", Uygur Kağanlığı Yazıtları için Erhan Aydın'ın "Uygur Kağanlığı Yazıtları", Budist döneme ait Uygur harfli eser olan Altun Yaruk için Engin Çetin'in " Altun Yaruk (Sekizinci Kitap)" adlı çalışmasından faydalanılmıştır.

2. BULGULAR

2. 1. ORHON YAZITLARINDA MADENLER

2. 1. 1. İkili Kullanımlar

2. 1. 1. 1. "altun kümüş"

4 örnekte görülür. 3 örnek Kül Tigin, 2 örnek Bilge Kağan yazıtına aittir. Örneklerin tamamında "maddi değer" özelliğiyle ele alınır:

tüzültüm altun kümüş işgiti kuutay buŋsuz ança birür tabġaç bodun sabı süçig agısı yimşak ermiş süçig sabın yemşak agın arıp ırak bodunug ança yagutir ermiş yagru koontukda kisre anıg bilig anta öyür ermiş (KT, G5)

-(ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş.Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş. (KT, G5)

kül tiginiŋ altunın kümüşin agışın barımın tör(t bin) yılk(ıs)ın ayagma tuygut bu (...) begim tigin yügerü teŋri bolça (...) taş bitidim yollug tigin bitidimiz (KT, GB)

-Kül Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını, dört bin (attan oluşan) sürülerini koruyan Turgut beyim prens yukarıda tanrı olunca (... kitabe) taş(ını) yazdım. Yolluğ Tigin (biz) yazdık. (KT, GB)

udar seŋün kelti tabgaç kaganta işiyi likeŋ kelti bir tümen agı altun kümüş kergeksiz kelürti tüpüt kaganta bölün kelti kurıya kğn batsıkdakı sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seŋün oğul tarkan kelti (KT, K12)

-General Udar geldi. Çin imparatorundan (onun temsilcisi olarak) İşiyi Likeng geldi; binlerce ipekli kumaş, altın (ve) gümüş (eşyayı) gereğinden fazla getirdi. Tibet Hakanından (onun temsilcisi olarak) Bölün geldi. Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi. (KT, K12)

ersinke tegi süledim tüpütke kiçip tegmedim kuurıgaru yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledim yırıgaru yir bayırku yeriŋe tegi süledim) bu (nça yirke tegi y)orıtdım ötüken y(ış)da yig i(di yok er) miş il (tutsuk yir ö) tük (en) y(ış)da yig i(di yk er)miş il (tutsuk yir ö)tük(en) yış ermiş (bu) yerd(e ol) urup (tabgaç bod)un birle tüzül(tüm) altun kümüş eş(giti) (BK, K3)

-Ersin'e kadar sefer ettim. Tibet'e az kala durdum; geride Demir Kapı'ya kadar sefer ettim, kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar sefer ettim, bunca diyarlara kadar (ordu) sevk ettim (ve anladım ki Ötüken dağlarından daha iyi (bir yer) asla yok imiş! DevletİN yönetileceği yer Ötüken dağları imiş ! Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Şimdi onlar bize) altın; gümüşü; ipeği... (BK, K3)

ḳaŋı lisün tay seŋün başadu biş yüz eren kelti kookılık ö (...) ; altın kümüş kergeksiz kelürti yog yıparıġ kelürüp tike birti çıntan ıgaç kelürüp öz yar (...)(BK, G11)

-Babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk ... altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip... (BK, G11)

2. 1. 1. 2. "altun yış"

7 örnekte görülür. 1 örnek Kül Tigin, 1 örnek Bilge Kağan, 5 örnek Tunyukuk yazıtına aittir. Örneklerin tamamında "Altay dağları" için kullanıldığı görülür.

binip oplayu tegdi bir erig okun urtı eki erig uduşu sançdı ol tegdükde bayırkuuniŋ ak adgırıg udlıkin sıyu urtı kırkız kaganin ölürtümiz ilin altımız ol yılka türgiş (tapa altun yış(ı)g) (KT, D36)

-binip süratle atılarak hücum etti. Bir eri okla vurdu, iki eri de kovalayıp mızrakladı. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız Hakanını öldürdük, ülkesini aldık. O yıl Türgiş'lere doğru, Altay dağlarını... (KT, D36)

karıg söküpen kögmen yışıg toga yo(rıp) kırkız bodunug uda basdım kaganin birle soŋa yışda süŋüşdüm kaganin ölürtüm ilin anta altım ol yılka türgiş tapa altun yışıg (aş)a ertiş ügüzüg keçe yorı(dım türgiş bodunug) uda basdım türgiş kagan süsi otça borça kelti (BK, D27)

-karı sökerek Köğmen dağlarını aşıp Kırgız halkını uykuda iken bastım. (Kırgız) hakanı ile Sanga dağlarında savaştım. Hakanlarını öldürdüm, devletini orada zaptettim. O yıl Türgişlere doğru Altay dağlarını aşarak ve İrtiş Irmağını geçerek yürüdüm. Türgiş halkını uykuda bastım. Türgiş hakanının ordusu ateş (ve) bora gibi (üzerimize) geldi. (BK, D27)

art(uk) (kırkız) küç(lüg kagan yagımız) boltı ol üç kagan ögleşip altun yış üze kabışalım temiş ança ögleşmiş öŋre kagangaru sülelim temiş aŋaru sülemeser kaç neŋ erser ol bizni (T, 20)

-(Kalabalık Kırgız) güç (lü kağan düşmanımız) oldu. Bu üç Kağan birbirine akıl danışıp " Altay dağları üzerinde buluşalım" demişler. Şöyle akıl danışmışlar: "Doğu Türk kağanına doğru ordu sevk edelim!" demişler, "Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi... (T, 20)

katun yok bolmış erti anı yoglatayın tedi sü barıŋ tedi altun yışda oluruŋ tedi sü başi inel kagan tarduş şad barzun tedi bilge tunyukukka baŋa aydı (T, 31)

-Hatun yok olmuş idi. "Onun cenaze törenini yaptırayım"dedi. "Ordu, (siz) gidin," dedi. "Altay dağlarnda oturun" dedi. "Kumandan (olarak) İnel Kağan ile Tarduşların şadı görev yapsınlar !" dedi. Bilge Tunyukuk!a bana dedi (k) (T, 31)

bu süg elet tidi kıyınıg köönlüŋçe ben saŋa ne ayayin tidi kelir erser köörü kelür kelmez erser tilig sabıg alı olur tidi altun yışda olurtumuz (T, 32)

-" Bu orduyu sevk et" dedi (suç işleyenlerin) cezalarını dilediğin gibi ver. Ben sana (daha) ne diyeyim? " dedi, (Düşman) gelir ise görülüp gelir; gelmez ise haberlerini alarak oturun" ! dedi. Altay dağlarında oturduk (T, 32)

sü yorılım tedeçi unamaŋ ol sabıg eşidip sü yorıtdım altun yışıg yolsızın aşdımız ertiş ügüzüg keçigsizin keçdimiz tün akıtdımız bolçuka taŋ üntürü tegdimiz (T, 35)

-Orduya sevk edelim, diyecektir. Kabul etmeyin ! Bu haberi duyunca orduyu sevk ettim. Altay dağlarını yolsuzun aştık, İrtiş Irmağını geçitsizin geçtik. Geceleri akın ettik .Bolçu'ya tan atarken vardık (T, 35)

yanalım arıg ubuti yeg tedi ben ança ter men ben bilge tunyukuk altun yışıg aşa keltimiz ertiş ügüzüg (T, 37)

-" Dönelim, temizin (yani savaşıp yenilmemişin) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir, dediler. (Ben de şöyle dedim:) "Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tunyukuk: Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş Irmağını... (T, 37)

2. 1. 1. 3. "ürüŋ kümüş"

2 örnekte görülür. 1 örnek Bilge Kağan, 1 örnek Tunyukuk yazıtına aittir. Örneklerin tamamında gümüş, " beyaz renkli" olması yönünden ele alınır.

közün körmedük ḳuulḳaḳın eşidmedük bodunumın ilgerü kün tu(ġsıḳıŋa) birigerü (kün ortusıŋ)a ḳuurıġaru (kün batsıḳıŋa yırıġaru tün ortusıŋ)a ḳuurıġaru (kün batsıḳıŋa yırıġaru tün ortusıŋa tegi ḳoonturtum sarıġ altu)nini ürüŋ kümüşin ḳırġağlıġ ḳuutayin kinlig eşg (itis)in özlik atin adġırın ḳara k(işin) (BK, K11)

-Gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı ileride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına , kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş toprakların üzerinde) yerleştirdim. Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve)...(BK, K11)

sarıg altun ürüŋ küümüş kız kooduz egri tebi agı buŋsuz kelürti ilteriş kagan bilgesin (T, 48)

-Sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler. İlteriş Kağan akıllı olduğu için, ... (T, 48)

2. 1. 1. 4. "yinçü /yençü ügüz"

3 örnekte görülür. 2 örnek Kül Tigin 1 örnek Tunyukuk yazıtına aittir. Örneklerin tamamında "Sır Derya Irmağı" olarak geçer.

sogdak bodun iteyin tiyin yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledimiz anta kisre kara türgiş bodun yagı bolmış keŋeres tapa bardı biziŋ sü atı toruk azukı yook erti yablak kişi er (...)(KT, D39)

-Soğdak halkını düzene sokayım diye İnçi (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. Ondan sonra Türgiş avam halkı (yine) düşman olmuş, Kengeres'e doğru gittiler. Bizim askerlerimizin atları zayıf(tı) yiyecekleri (de) yok idi. Kötü kişiler... (KT, D39)

koop itdim ol amtı anıg yok türük kagan ötüken yış olursar ilte buŋ yok ilgerü şantuŋ yazıka tegi süledim taluyka kiçig tegmedim birigerü tokuz ersinke tegi süledim tüpütke kiçig (teg)medim kuurıgaru yençü üg (üz) (KT, G3)

-Hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir) sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e pek az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) Irmağı(nı)..... (?)(KT, G3)

biz yeme süledimiz anı ertdimiz yençü ügüzüg keçe tinsi oglı aytıgma beŋlig ak tagıg ertü(T, 44)

Biz de sefere çıktık. Onları geçtik. İnci Irmağını geçerek, "Tanrı oğlu" denilen (dorukları ak) benekli (yani "karla kaplı") Ek dağını aşarak... (T, 44)

2. 1. 1. 5. "temir kapıg"

7 örnekte görülür. 5 örnek Kül Tigin, 2 örnek Tunyukuk yazıtına aittir. Örneklerin tamamında "Demir Kapı" (yer adı) için kullanılmıştır.

körmiş elig yıl işig küçüg birmiş ilgerü küün tugsıkda bükli kaganka tegi süleyü birmiş kuurıgaru temir kapıgka tegi süleyü birmiş tabgaç kaganka ilin törüsin alı birmiş türük kara kamag (KT, D8)

-tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler. Doğuda gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler; Çin hakanı için (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar. Türk avam (KT D8)

keçe temir kapıgka tegi süledim yırıgaru yir bayırku yiriŋe tegi süledim bunça yirke tegi yorıtdım ötüken yışda yig idi yok ermiş il tutsık yir ötüken yış ermiş bu yirde olurup tabgaç bodun birle (KT, G4)

-Geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar (ordularımı) yürüttüm (ve anladım ki) ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş ! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş ! Bu yerde oturup Çin halkı ile (KT, G4)

sogdak bodun iteyin tiyin yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledimiz anta kisre kara türgiş bodun yagı bolmış keŋeres tapa bardı biziŋ sü atı toruk azukı yook erti yablak kişi er (...)(KT, D39)

-Soğdak halkını düzene sokayım diye İnçi (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. Ondan sonra Türgiş avam halkı (yine) düşman olmuş, Kengeres'e doğru gittiler. Bizim askerlerimizin atları zayıf(tı) yiyecekleri (de) yok idi. Kötü kişiler... (KT, D39)

tört buluŋ kop yagı ermiş sü sülepen tört buluŋdakı bodunug kop almış kop baz kılmış başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş ilgerü kadırkan yışka tegi kirü temir kapıgka tegi koonturmış ekin ara (KT, D2)

-Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep (kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapıya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında.... (KT, D2)

eçim kagan olurtukda özüm tarduş bodun üze şad ertim eçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tegi süledimiz kurıgaru temir kapıgka tegi süledimiz kögmen aşa kı(ırkız) yiriŋe tegi süledimiz (KT, D17)

-Amcam Hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine şad idim. Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağ(a ve) Şantug ovasına kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik; Kögmen (dağlarının) ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik. (KT, D17)

temir kapıgka tegi irtimiz anta yanturtumuz inel kaganka (ançıp mançud saka) tezik tokar sın (...)(T, 45)

-Demir Kapı'ya kadar vardık. Oradan (ordumuzu) geri döndürdük. İnel Kağan'a, (öylece Mançudlar, Sakalar), Farslar, Toharlar... (T, 45)

anta berüki aşok başlıg sogdak bodun koop kelti yükünti (ögti?) türük bodun temir kapıgka tensi oglı... (T, 46)

-ve onların berisindeki Aşok başlı Soğdak halkı hep geldiler, boyun eğdiler ve (kağanı övdüler ?) Türk halkı(nın) Demir Kapı'ya "Tanrı oğlu"... (T, 46)

2. 1. 2. Tek Kullanımlar

2. 1. 2. 1. "altun"

1 örnekte görülür. Örnek Tunyukuk yazıtına aittir. Altın "sarı renklı" oluşuyla ele alınır.

sarıg altun ürüŋ küümüş kız kooduz egri tebi agı buŋsuz kelürti ilteriş kagan bilgesin.. (T, 48)

-Sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler. İlteriş Kağan akıllı olduğu için, ... (T, 48)

2. 1. 2. 2. "kümüş"

Tek kullanımına rastlanmaz.

2. 1. 2. 3. yinçü / yençü

Tek kullanımına rastlanmaz.

2. 1. 2. 4. temir

Tek kullanımına rastlanmaz.

2. 2. Uygur Kağanlığı Yazıtlarında Madenler

2. 2. 1. İkili Kullanımlar

2. 2. 1. 1. " altun yış"

1 örnekte görülür. Örnek , Tariat yazıtına aittir. " Altay Dağları, Altın Ormanı, Altın Dağı" (Yer adı) olarak kullanılır.

yaylaġım ötüken kuzı kedin uçı tez başı öŋdüni ḳanyuy künüy öz… iç ılaġım ötüken yiri ongı tor (kan) süs yay (ı) bodunka (kaga)ngı berigerü uçı altun yış kedin uçı kögmen iligerü uçı Kült(i) (TA, B5)

-yaylam Ötüken'in kuzey (bölümlerinin) batı ucu, Tes (Irmağı) kaynağı(ndadır). Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları… iç otlağım Ötüken, kuzeyi Ongi Tarkan Süy, düşman halkın kağanı (nınki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Külti(?) dir. (TA, B5)

2. 2. 1. 2. " kömür tag"

2 örnekte görülür.1 örnek Tariat, 1 örnek Şine Usu yazıtına aittir. " Kömür Dağı"(yer adı) olarak geçer.

kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka anta yetinç ay tört yegirmike (TA, D7)

-Kömür Dağı'nda (ve) Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Kök Türk halkına, orada yedinci ayın on dördünde (TA, D7)

ertim kara kum aşmış kögürde kömür tagda yar ügüzde üç tuglug türük bodunka (...) ulaştım. (ŞU, K8)

Kara Kum'u aşmış, Kögür'de Kömür Dağı'nda Yar Irmağı'nda üç Tuğlu Kök Türk halkına (…) (ŞU, K8)

2. 2. 2. Tek Kullanımlar

Örneğine rastlanmaz

2. 3. Altun Yaruk (8. Kitap)'ta Madenler

2. 3. 1. İkili Kullanımlar

2. 3. 1. 1. "altun kümüş"

4 örnekte görülür. Örneklerin tamamında " maddi değeri" yönüyle ele alınır.

tizig altun kümüş vayduri

saparır şişir patu sıta ḳobıḳ

çaç kaş yinçü monçuḳ ulatı

esriŋü erdiniler üze bay

barımlıġ ḳılġuluḳ uluġ küçke

küsünke tegürü yarlıḳadı anın (AY8, 389)

-Süs eşyası, altın, gümüş, laciverttaş, türlü mücevherler, firuze, yeşim taşı, inci ve başka türlü renkteki mücevherlerle zengin edecek yüce ulaşmayı bana bahşet. (AY8, 389)

eḍ tavar aġı barım altun

kümüş ḳoyn yılḳı tarıġ aş içgü

ton kedim üze küsüşlerig

ḳanturu tegingey men (AY8, 628)

-Mal mülk, zenginlik, altın, gümüş, türlü hayvanlar, mahsul yiyecek içecek ve giysi ile ilgili dileklerini yerine getireceğim. (AY8, 628)

tavar aġı barım altun kümüş

erdini yinçü çaç ḳaş içgü ton

kedim hua çeçek tüş yemiş bergey

men (AY8, 1051)

-mal mülk, altın, gümüş, mücevher, inci, firuze, yeşim, yiyecek içecek, giyim kuşam, çiçek ve meyve her türlü ihtiyaçlarını karşılayacağım. (AY8, 1051)

....birök ol kişi

altun kümüş küseyür erser altun

kümüş bergey m(e)n. (AY8, 1082)

-Eğer o kişi altın, gümüş istiyorsa altın, gümüş vereceğim.(AY8, 1082)

2. 3. 1. 2. "altun öŋlüg"

9 örnekte görülür. Örneklerin tamamında "Öğreti Kitabı"nın niteleyicisi görevinde kullanılmıştır.

altun öŋlüg yaruḳ yaltrıḳlıġ

ḳopda kötrülmiş nom eligi

atlıġ nom bitigde şiirikini

atlıġ teŋri ḳızı ötüg ötün-

mek atlıġ altı yegirminç bölük (AY8, 318)

-Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti (ler) hüküm darı adlı öğreti kitabında Şirikini adlı tanrıçanın arzı adlı on altıncı bölüm (AY8, 318)

teŋrim kim ḳayu süzük kertgünç

köŋüllüg tınlıġlar bo altun

öŋlüg yaruḳ yaltrıḳlıġ ḳopda

kötrülmiş nom eligi atlıġ nom

erdinig oḳısarlar (AY8, 396)

-Efendim temiz kalpli hangi canlılar bu altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini okusa….(AY8, 396)

altun öŋlüg

yaruḳ yaltrıḳlıġ ḳopda

kötrülmiş nom eligi atlıġ nom

bitigde şirikini ḳut

teŋri hatunı eḍ tavarıġ

üstemek atlıġ yeti

yegirminç bölük (AY8, 448)

-Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti hükümdarı adlı öğreti kitabında Şirikini tanrıçanın malı mülkü artırması adlı on yedinci bölüm (AY8, 448)

altun öŋlüg yaruḳ yaltrıḳlıġ ḳopda

kötrülmiş nom eligi atlıġ nom

bitigte vasundari atlıġ yer

hatunı ötüg ötünmek atlıġ sekiz

yegirminç bölük (AY8, 665)

-altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti hükümdarı adlı öğreti kitabında Vasundari adlı yer tanrıçasının arzı adlı on sekizinci bölüm (AY8, 665)

ayaġķa tegimlig teŋrim bo altun

öŋlüg yaruķ yaltrıķlıġ ķopda

kötrülmiş nom eligi atlıġ nom erdini

ap yme közünür üķde ap yme

ken keligme üķlerte ķayu ķayu

kentlerte suzaķlarta eligler

begler ordusınta ķarşısınta (AY8, 676)

-saygıdeğer tanrım. Bu Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti hükümdarı adlı öğreti kitabı hem yaşadığımız zamanda hem de gelecek dönemlerde hangi kentlerde, köylerde, hükümdarlar sarayında…. (AY8, 676)

altun öŋlüg yaruķ yaltrıķ

lıġ ķopda kötrülmiş nom eligi

atlıġ nom bitigde (AY8, 914)

Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti hükümdarı adlı öğreti kitabında… (AY8, 914)

altun öŋlüg yaruķ yaltrıķ

lıġ ķopda kötrülmiş nom eligi

atlıġ nom bitig (AY8, 932)

Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğretiler hükümdarı adlı öğreti kitabı (AY8, 932)

altun öŋlüg yaruķ yaltrıķlıġ ķopda

kötrülmiş nom eligi atlıġ nom

bitigte (AY8, 1107)

-Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce, öğretiler hükümdarı adlı öğreti kitabında.. (AY8, 1107)

altun öŋlüg yaruķ yaltrıķlıġ ķopda

kötrülmiş nom eligi atlıġ nom

bitigte (AY8, 1704)

-Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce, öğretiler hükümdarı adlı öğreti kitabında.. (AY8, 1704)

2. 3. 1. 3. "altunlug erdinilig"

(Erdini: Skr. mücevher, değerli taş)

1 örnekte görülür. "Buda" nın niteleyicisi görevinde kullanılır.

yükünür men vaydurilıġ altun-

luġ erdinilig çeçek yaruḳ

yaltrıḳlıġ kutluġ ülüglüg

eḍgü erdemlig taloy ügüz

atlıġ ratnapuşpi teŋri burhan ḳutıŋa (AY8, 489)

-laciverttaşlı, altınlı, mücevherli, parlak ışıklı, kutlu, bereketli, faziletli, okyanus (kadar derin) adlı Ratnapuşpi Tanrı Buda'nın kutu önünde saygıyla eğiliyorum. (AY8, 489)

2. 3. 1. 4. "erdini yinçü"

(Erdini: Skr. mücevher, değerli taş)

2 örnekte görülür. "Maddi değeri" bakımından ele alınır.

kimler birök küseser

erdini yinçü ed tavar köŋül

eyin tapınça küsüşleri terk

ḳanar ---- tep tedi (AY8, 433)

-Her kim mücevher (ve) mal mülk istere gönüllerindeki isteklere uygun şekilde (bu) arzuları çabucak yerine gelir dedi. (AY8, 433)

tavar aġı barım altun kümüş

erdini yinçü çaç ḳaş içgü ton

kedim hua çeçek tüş yemiş bergey

men (AY8, 1052)

-mal mülk, altın, gümüş, mücevher, inci, firuze, yeşim, yiyecek içecek, giyim kuşam, çiçek ve meyve her türlü ihtiyaçlarını karşılayacağım. (AY8, 1052)

2. 3. 1. 5. "yinçü monçuk"

1 örnekte görülür. "Maddi değeri" bakımından ele alınır.

tizig altun kümüş vayduri

saparır şişir patu sıta ḳobıḳ

çaç kaş yinçü monçuk ulatı

esriŋü erdiniler üze bay

barımlıġ ḳılġuluḳ uluġ küçke

küsünke tegürü yarlıḳadı anın (AY8, 391)

-Süs eşyası, altın, gümüş, laciverttaş, türlü mücevherler, firuze, yeşim taşı, inci ve başka türlü renkteki mücevherlerle zengin edecek yüce ulaşmayı bana bahşet. (AY8, 391)

2. 3. 1. 6. "nom erdini"

(Erdini: Skr. mücevher, değerli taş)

34 örnekte görülür. "Öğreti mücevheri"anlamında kullanılır.

köni ögin köŋülin bo nom erdinig

oḳuyu daranilarıġ sözleyü ne

törlüg ḳut ḳolunsarlar

barça köŋül eyin ḳanġay bütgey (AY8, 295)

-Doğru düşünce (ve doğru) kalple bu öğreti mücevherini okuyup daranileri söyleyerek ne istekte bulunsa bütün istekleri yerine gelecektir. (AY8, 295)

ötündüŋ sen bo nom erdinig

keŋürü yaḍġalı küyü küzetü (AY8, 306)

-Sen bu öğreti mücevherini geniş alanlara yaymak için (onu) koruyup kollamak için arzda bulundun. (AY8, 306)

bo nom erdinig

boşġunmışın tutmışın oḳımış

ın ulanmışın bitimişin bititmiş

in körü teginser men... (AY8, 332)

-Bu öğreti mücevherini öğrenip (ona) sahip çıktığını, okuduğunu, (ona) bağlandığını, (onu) yazdığını (veya) yazdırdığını görmeye nail olsam. (AY8, 332)

ap yme tünle

ap yme küntüz bo nom

erdini içindeki padakların

yörüglerin ḳolulayu saḳınu tüke-

tip (AY8, 344)

-Gece ve gündüz bu öğreti mücevheri içindeki şiirlerin izahati üzerinde düşünüp tamamlayarak.... (AY8, 344)

..... bo altun

öŋlüg yaruḳ yaltrıḳlıġ ḳopta

kötrülmiş nom eligi atl(ı)ġ nom

erdinig oḳısarlar sözleser-

ler... (AY8, 398)

-Bu altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevherini okusa, söylese.... (AY8, 398)

bo nom erdinig

eşidserler... bo montag buyan

tüşin bulgaylar (AY8, 411-413)

-Bu öğreti mücevherini kesintisiz dinlese böylesi (bir) sevap karşılığını alacaklardır. (AY8, 411-413)

kimler birök tutsar-

lar ... bo nom erdinig monçulayu ... öz

et 'öznüŋ ḳuvragnıŋ ... esil-

mekleri tarıḳar (AY8, 416)

-Her kim böyle sahip çıkarsa bu öğreti mücevherine kendi bedeninin ait olduğu topluluğun eksikliği giderilir. (AY8, 416)

bo

nom erdinig keŋürü yaḍgulug

ulug buyan algulug ertiŋü

k (e)rgeklig ötüg ötündüŋ (AY8, 445)

-Bu öğreti mücevherini genişçe yaymak, çok sevap kazanmak için çok gerekli istekte bulundun. (AY8, 445)

.... ratnapuşpi atl(ı)g

t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan atın

bo nom erdininiŋ atı birle

atayu inçe tep tezün(AY8, 487)

-Ratnapuşpi adlı Tanrılar Tanrısı Buda'nın adını bu öğreti mücevherinin adlı ile anarak şöyle desin. (AY8, 487)

uzatı bo nom erdinig oḳıtıp

tapıgın udugın üzmedin

ḳılmış buyanın burhan ḳutıŋa

evirzünler... (AY8, 649)

-Her zaman bu öğreti mücevherini okutarak ibadete ara vermeksizin kazandıkları sevabı kutlu Buda'ya yönlendirsinler. (AY8, 649)

asıg tusu ḳıltaçı bo nom erdinig

keŋürü yadılguluḳ ertiŋü kergeklig

ötüg ötüntüŋ tep yarlıḳadı (AY8, 662)

-Fayda sağlayacak bu öğreti mücevherinin genişçe yayılmasını sağlayacak çok gerekli arzda bulundun diye buyurdu. (AY8, 662)

bo altun

öŋlüg yaruḳ yaltrıḳlıġ ḳopda

kötrülmiş nom eligi atlıġ nom erdini (AY8, 678)

-Bu Altun renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti hükümdarı adlı öğreti kitabı (AY8, 678)

birök ḳayu orunta bo nom erdinig

nomlayur erser... (AY8, 687)

-Hangi yerde bu öğreti mücevheri nerede öğretiliyorsa.... (AY8, 687)

nomçı adaḳın

töpüm üze kötürü tutup no nom

erdinig eşidü tıŋlayu tegingey

m(e)n... (AY8, 691-692)

-Vaizin ayağını başımın üzerinde tutup bu öğreti kitabı dinleyebileceğim. (AY8, 691-692)

bo nom erdinig eşidip nomluġ

aşḳa toḳ bolmaḳım üze çoġum

yalınım ögrünçüm sevinçim asılıp

üstelip... (AY8, 693)

-Bu öğreti mücevherini dinleyip öğretiye doyduktan sonra parlaklığım, sevincim artarak.. (AY8, 693)

ḳaçan yalaŋuḳlar bo

montaġ meŋilig toŋalıġ ögrünç-

lüg sevinçlig boltuklarınta ötrü

ançada bo nom erdinig artuḳraḳ ayazun-

lar aġırlazunlar.. (AY8, 735)

-Her ne zaman insanlar bunun gibi (ve) sevinçli olursa o zaman bu öğreti mücevherine daha çok hürmet etsinler. (AY8, 735)

... bo nom

erdinig nomladaçı nomçıḳa arḳan

bodun ḳara yaḳın barıp ....

-Bu öğreti mücevherini anlatan vaizlere bütün halk topluluk halinde yaklaşarak... (736-737)

bo nom erdinig

nomladaçı, nomçıḳa ötügçi

bolzunlar... (AY8, 738)

bu öğreti mücevherinin vaizinden ricacı olsunlar. (AY8, 738)

atı kötrülmiş ayaġķa tegimlig

teŋrim bo nom erdinig nomlamaķ tıltaġ-

ınta men başın ķamaġ terin ķuvraġ-

ımıŋ çoġumuz yalınımız küçümüz

küsünümüz körkümüz meŋizimiz

ükliyü asılu teginür... (AY8, 742)

-(ey) adı yüce, saygıdeğer efendim bu öğreti mücevherini (onların) öğretmesi sayesinde ben başta olmak üzere bütün cemaatin aydınlığı gücü kuvveti, güzelliği arttıkça artar. (AY8, 742)

bo nom erdinig süzük köŋülin

eşidür men tutar men ayayur men (AY8, 762)

-bu öğreti mücevherini samimi düşüncelerle işitip (öğretiye) sahip çıkacağım, (ona) hürmet edeceğim. (AY8, 762)

... nom nomlaġuluķ nomluġ orun-

ta nom tıŋķa barıp yinçürü töpün

yükünüp bo nom erdinig eşidzünler (AY8, 771)

-Öğretinin sesine nail olarak büyük saygıyla eğilip bu öğreti mücevherini işitsinler. (AY8, 771)

bu nom erdinig eşidgeli bolup

saķınu sözleyü yetinçsiz buyan

eḍgü ķılınç ķazġantımız (AY8, 777)

-Bu öğreti mücevherini işitmiş olmakla hesap edip söylemesi imkansız olan büyük bir sevap kazandık. (AY8, 777)

bo nom erdini içindeki

birerkeye yöleşürügin birerkey-

e bölükin birerkeye üjük aķşar

padaķın birerkeye utpad tıltaġ-

ın birer birer burhanlar atın

birer birer bodisatavlar atların

sekizinç tokuz yegirmi

birer şlokin birer padaķın viyançan-

ın erser yme nomlazunlar sözlez-

ünler (AY8, 789)

-Bu öğreti mücevheri içindeki birer benzerini, birer bölümünü birer sihirli şiirini, birer öyle gelmiş (Buda'nın) nedenini, birer kez Budaların adını, birer kez Bodisatav-ların adlarını, birer şiirini, birer paragrafını ve hatta bu öğreti mücevherinin adını öğretsinler, söylesinler. (AY8, 789)

bo nom erdinig eşidgeli bolup

saḳınu sözleyü yetinçsiz (ulug) buyan

edgü ḳılınç ḳazġantımız... (AY8, 797)

-Bu öğreti mücevherini işitmiş olmakla hesap edip söylemesi imkansız olan büyük sevap kazandık. (AY8, 797)

vasundariya birök kim ḳayu

tınlıġlar bo nom eligi atlıġ nom

erdini içinteki bir şloḳ bir

padaḳ nomuġ eşidip törüsinçe

köni oŋaru uḳsarlar et'öz

ḳodmışta ken astrayastriş teŋri (AY8, 807-808)

-Ey Vasundari her kim bu öğreti mücevheri içinde bulunan öğreti dolu bir şiiri, bir paragrafı dinleyip gereğince doğru bir şekilde anlasa, bedenini bıraktıktan sonra (öldüğünde) Astrayastriş Tanrı yerinde doğar. (AY8, 807-808)

....birök bo nom

erdinike tapıġ uduġ ḳılmaḳ

küsüşin evin barḳın etip eŋ

mintin bir küşetri bir pra assar-

lar... (AY8, 812-813)

-Eğer bu öğreti mücevherine adaklar sunmak arzusuyla evini yapıp hatta bir güneşlik, bir çardak assa(lar)... (AY8, 812-813)

kim sen çın

kertü ötügin bo nom erdinig

nomladaçı nomçı birle

küyü küzetü tutġalı tınlıġlar

küsüşin ḳanturġalı ötündüŋ (AY8, 906)

-Sen bu doğru sözlerinle bu öğreti mücevherini öğreten vaiz ile (öğretiyi) koruyup kollayan canlıların arzularını yerine getirmek üzere arzda bulundun. (AY8, 906)

bo nom erdinig nomladaçı

nomçig tıŋladaçı tözünler oġlın

tözünler ḳızın küyü

küzetü teginip busuşın

aḳınçın keterip enç meŋilig

ḳılġay biz (AY8, 941)

-Bu öğreti mücevherini öğreten vaizleri, dinleyen asiller oğlu ve asiller kızını koruyup kollayarak sıkıntılarını giderip huzurlu kılacağız. (AY8, 941)

bu nom erdini

içindeki bir şloḳ bir padaḳ

nomuġ bir burhanıŋ bir

bodisatavnıŋ atın bo nom

erdininiŋ başdınḳı atın

yme boşġunup tutup öser

ayaḳ tapıġ uduġ ḳılsarlar tegingey (AY8, 946)

-Bu öğreti mücevheri içindeki bir şiiri, bir paragrafı, bir Buda'nın (ve) bir Bodisatav'ın adını, bu öğreti mücevherinin adını öğrenip ezberlerse, düşünüp adını anarsa, hürmet edip hizmet ederse, onları tümüyle koruyup kollayacağım. (AY8, 946)

bodis(a)t(a)vnıŋ atın bo nom

erdininiŋ başdınḳı atın

yme boşġunup tutup öser

saḳınsar atasar yükünser aġır

ayaġ tapıġ uduġ ḳılsarlar olar-

nı barça küyü küzetü (tuta) tegingey m(e)n (AY8, 949-950)

-Bodisatav'ın adını, bu öğreti mücevherinin adını öğrenip ezberlerse, düşürüp adını anarsa, hürmet edip hizmet ederse onları tümüyle koruyup kollayacağım. (AY8, 949-950)

bo nom erdinig nomladaçı nom-

çılarıġ tılaŋurmaḳın asġalı

ögin köŋülin üstegeli tüü yüt-

lerintin kirip küçlüg küsünlüg

ḳılġalı çoġın yalının bilge biligin

yetitgeli ömekte köŋül-

kermekte yanmaḳsız turıtmaḳsız

ḳılġalı et'özlerin igsiz kemsiz

ḳaçığların enç meŋilig ürüg

uzatı ögrünçlüg sevinçlig

ḳılġalı uyu teginür men .. taḳı (AY8, 985)

-Bu öğreti mücevherini öğreten vaizlerin hitabet kabiliyetini artırmak, aklını ve gönlünü yüceltmek için saç diplerinden girip (onları) güçlü kuvvetli kılmaya, aydınlığını, hikmetli bilgiyi edinmesini sağlamaya, tefekkür etmek konusunda sebatkar kılmaya, bedenlerini hastalıksız, organlarını huzurlu, daima mutlu kılmaya nail oluyorum. (AY8, 985)

bo nom erdinig keŋürü

nomlatıp terk üḍün yitlingü-

lüksüz yḳadġu (luk) suz ḳılu tegingey (AY8, 1001)

-Bu öğreti mücevherini ayrıntılı şekilde öğreterek tez zamanda ebedi kılmayı başaracağım. (AY8, 1001)

bo nom erdinig eşidteçi

tınlıġlar saḳınu sözleyü yetinçsiz

bilge biliglig yaruḳın yarup

yaltırıp buyanlıġ bilge biliglig... (AY8, 1004)

-Bu öğreti mücevherini işiten canlıların hesap edip söylemesi imkansız hikmet dolu ışıkla parlayıp sevaplı, hikmetli.... (AY8, 1004)

... bo nom erdi-

nig küŋü küzetü tutmaḳınıŋ

buyanlıġ asıġı ḳolusuz erür tep

y(a)rlıḳadı (AY8, 1104-1105)

-Bu öğreti mücevherini koruyup kollamanın sevap kazandıran faydası ölçüsüzdür, diye buyurdu. (AY8, 1104-1105)

2. 3. 1. 7. "şişir patu " (şişir: değerli bir taş, patu: değerli bir taş)

1 örnekte görülür. "Maddi değeri" bakımından ele alınır.

tizig altun kümüş vayduri

saparir şişir patu sıta ḳobıḳ

çaç ḳaş yinçü monçuḳ ulatı

esriŋü erdiniler üze bay

barımlıġ ḳılġuluḳ uluġ küçke

küsünke tegürü yarlıḳadı.. (AY8, 390)

-Altın, gümüş, laciverttaş, türlü mücevherler, firuze, yeşim taşı, inci başka türlü renkteki mücevherlerle zengin edecek yüce güce ulaşayı bana bahşetti. (AY8, 390)

2. 3. 1. 8. "sıta kobık" (sıta: yedi mücevherden biri, kobık: değerli bir taş)

1 örnekte görülür. "Maddi değeri" bakımından ele alınır.

tizig altun kümüş vayduri

saparir şişir patu sıta kobık

çaç ḳaş yinçü monçuḳ ulatı

esriŋü erdiniler üze bay

barımlıġ ḳılġuluḳ uluġ küçke

küsünke tegürü yarlıḳadı.. (AY8, 390)

-Altın, gümüş, laciverttaş, türlü mücevherler, firuze, yeşim taşı, inci başka türlü renkteki mücevherlerle zengin edecek yüce güce ulaşayı bana bahşetti. (AY8, 390)

2. 3. 1. 9. "çaç kaş" (çaç : değerli bir taş, firuze, kaş : değerli bir taş, yeşim taşı)

2 örnekte görülür. "Maddi değeri" bakımından ele alınır.

çaç kaş yinçü monçuḳ ulatı

esriŋü erdiniler üze bay

barımlıġ ḳılġuluḳ uluġ küçke

küsünke tegürü y(a)rlıḳadı (AY8, 391)

-Firuze, yeşim taşı, inci (ve) başka türlü renkteki mücevherlerle zengin edecek yüce güce ulaşmayı bana bahşetti. (AY8, 391)

tavar aġı barım altun kümüş

erdini yinçü çaç kaş içgü ton

kedim hua çeçek tüş yemiş bergey

men (AY8, 1052)

-mal mülk, altın, gümüş, mücevher, inci, firuze, yeşim, yiyecek içecek, giyim kuşam, çiçek ve meyve her türlü ihtiyaçlarını karşılayacağım. (AY8, 1052)

2. 3. 1. 10. "vayduri saparir " (Skr. İçinde düzgün bir biçimde dağılmış kükürt bulunan sodyumla aliminyum silikatın oluşturduğu değerli, lacivert, renkli taş, laciverttaş; saparir: Skt. yedi mücevherden biri, kristal, billur.)

1 örnekte görülür. "Maddi değeri" bakımından ele alınır.

tizig altun kümüş vayduri

saparir şişir patu sıta ḳobıḳ

çaç kaş yinçü monçuḳ ulatı

esriŋü erdiniler üze bay

barımlıġ ḳılġuluḳ uluġ küçke

küsünke tegürü yarlıḳadı anın (AY8, 389-390)

-Süs eşyası, altın, gümüş, laciverttaş, türlü mücevherler, firuze, yeşim taşı, inci ve başka türlü renkteki mücevherlerle zengin edecek yüce ulaşmayı bana bahşet. (AY8, 389-390)

2. 3. 2. Tek Kullanımlar

2. 3. 2. 1. "altun"

1 örnekte görülür. "Altından, altınlı dağ" kullanımında niteleyici olarak görev yapar.

yeel teŋrisi sumir taġķa

tayaġlıġlar yeti altunluġ

taġ içinte orun ornaġ tutmış-

lar purnapatiri pançaşiki kün

ay ġarhlar yultuzlar monçulayu

bo ķamaġ teŋrilerniŋ ķuvraġ-ı

ı…. bo yertinçü küzedip -- enç

meŋilig ķılzunlar… bolar (AY8, 245)

-Sumir Dağı'na dayanmış olanlar, yedi altın dağ içini mesken tutmuş olanlar, purnapatiri (ve) Pançaşiki, güneş, ay ve yıldızlar buna benzer bütün Tanrı topluluğu bu yeryüzünü koruyarak huzur dolu kılsınlar. (AY8, 245)

2. 3. 2. 2. "kümüş"

Tek kullanım örneğine rastlanmamıştır.

2. 3. 2. 3. "erdini" (mücevher, değerli taş)

9 örnekte görülür. 4 örnekte " Öğreti mücevheri" anlamında kullanılır:

maŋa tapıġ

uduġ ķılmış yıķ yıpar hua

çeçek aş içgüg satıp anıŋ

satıġı üze yana üç erdinig

ayazunlar (AY8, 641)

-Bana sundukları yiyeceği içeceği satıp onun bedeliyle yine üç mücevhere hürmet etsinler. (AY8, 641)

.... burhan nom bursang

ķuvraġ üç erdinig tanuķlap çınınça

kertüsinçe ötünü teginür m(e)n

tep tedi... (AY8, 898)

-Buda, öğreti (ve) dini cemaat (olmak üzere) üç mücevheri onaylayıp doğrulukla arz ediyorum dedi. (AY8, 898)

....nomça

törüçe üç erdinike ınanıp

törüçe üç erdinike ınanıp

süzük kertgünç köŋül öritip... (AY8, 293)

-Öğretiye uygun olarak üç mücevhere inanıp saf düşünceler besleyerek...(AY8, 293)

.... ol bulmış ḳazġanmışları-

nıŋ ülüşi üze aşnu üç

erdinike tapıġ uduġ ağır

ayaġ ḳılzun... (AY8, 636)

.... o kazanmış oldukları için öncelikle üç mücevhere itaat etsin ve saygı göstersin. (AY8, 636)

3 örnekte " maddi değer" bakımından ele alınır:

esriŋü erdiniler üze bay

barımlıġ ḳılġuluḳ uluġ küçke

küsünke tegürü y(a)rlıḳadı (AY8, 393)

... Başka türlü renkteki mücevherlerle zengin edecek güce ulaşmayı bana bahşetti. (AY8, 393)

... yeti

erdinin etiglig puşbek atl(ı)ġ

sarvaġınta turu teginür m(e)n... (AY8, 464)

-Yedi mücevherle bezenmiş. Puşpek adlı sarayında ikamet ediyorum. (AY8, 464)

... yeti erdini etiglig

ordu karşı içinte tapınça

toġarlar... (AY8, 817)

-Yedi mücevherle süslenmiş saray içinde arzularına göre doğarlar. (AY8, 817)

2 örnekte "Dil mücevheri" anlamında kullanılır:

ıduḳ tillig erdinilerin ağız-

lıġ vimanlarınta üntürü

y(a)rlıḳap ... tolp yüüzlüg tilgen-

lerin bütürü örte y(a)rlıḳayurlar... (AY8, 21)

-Kutsal dil mücevherini ağız saraylarından çıkararak (ve bunun sonucunda) yüzlerinin yuvarlaklığını tamamen kaplayarak buyururlar. (AY8, 21)

ḳutluġ tillig erdinileri üz-

e... yana inçip nizvanilıġ

oot yalının örtenü köye

turdaçı esilmiş çolmış köŋüllüg

erinç y(a)rlıġ tınl(ı)ġ oğlan-

ların nomluġ yaġmur yaġıtıp enç

tınçḳa tegürü y(a)rlıḳadılar (AY8, 36)

-Kutsal dil mücevheri sayesinde öyle ihtiras ateşiyle yanmakta olan kuru gönüllü, zavallı insanoğlunu öğretili yağmur yağdırarak huzura erdirmek üzere buyurdular. (AY8, 36)

2. 3. 2. 4. "kömür"

1 örnekte görülür. "Ateş yakmakta kullanılan ürün" olarak kullanılır:

…. ol mandal üskinte

yer otçuḳ ḳılıp kömür ootı

urup kaz üŋüri öleŋ çeçeki

birle köyürüp meniŋ dar(a)nimın

yüz sekiz (kata) sözlezün…(AY8, 1068)

-o alanın önüne yer ocağı yapıp kömür ateşi hazırlayarak beyaz hardal ve çayır çiçeği ile yaksın. Benim (bu) daranimi yüz sekiz kez söylesin. (AY8, 1068

2. 3. 2. 5. "vaydurilıġ" (Skr. + T. laciverttaş ile bezenmiş)

1 örnekte görülür: "Buda" nın niteleyicisi görevinde kullanılır:

yükünür men vaydurilıġ altun-

luġ erdinilig çeçek yaruḳ

yaltrıḳlıġ kutluġ ülüglüg

eḍgü erdemlig taloy ügüz

atlıġ ratnapuşpi teŋri burhan ḳutıŋa (AY8, 489)

-laciverttaşlı, altınlı, mücevherli, parlak ışıklı, kutlu, bereketli, faziletli, okyanus (kadar derin) adlı Ratnapuşpi Tanrı Buda'nın kutu önünde saygıyla eğiliyorum. (AY8, 489)

2. 3. 2. 6. "çaç" (Değerli taş, firuze)

Tek kullanım örneğine rastlanmaz.

2. 3. 2. 7. "kaş" (Değerli bir taş, yeşim taşı)

Tek kullanım örneğine rastlanmaz.

2. 3. 2. 8. "monçuk"(Boncuk, ziynet eşyası)

Tek kullanım örneğine rastlanmaz.

2. 3. 2. 9."saparir" (Skr. Yedi mücevherden biri, kristal billur)

Tek kullanım örneğine rastlanmaz.

2. 3. 2. 10. "sıta" (Yedi mücevherden biri)

Tek kullanım örneğine rastlanmaz.

2. 3. 2. 11. "şişir" (Değerli bir taş)

Tek kullanım örneğine rastlanmaz.

2. 3. 2. 12. "yinçü" (inci)

Tek kullanım örneğine rastlanmaz.

3. SONUÇ

3. 1. Orhon yazıtlarında ikili kullanımlarda en çok görülen örnek sayısı "altun yış" ve "temir kapıg" kullanımlarına aittir (Her birinden 7 örnek). Metinde her iki kullanım da "özel isim" olarak yer alır ve "yer" bildirir.

İkinci sık kullanım ise "altun kümüş"e aittir (4 örnek). Örneklerin tamamında "maddi değer" karşılığında kullanılmıştır.

Üçüncü sık kullanım "yinçü / yençü ügüz"e aittir (3 örnek). Örneklerin tamamında özel isim olarak "yer adı" bildirir.

3. 2. Orhon yazıtlarında ikili kullanımlarda en az görülen örnek sayısı "ürüŋ kümüş"e aittir (2 örnek). Örneklerin tamamında "renk" karşılığı kullanılır.

3. 3. Orhon yazıtlarında tek kullanımlarda yalnızca "altun" için örnek vardır (1 örnek). "Renk" bağlamında kullanılmıştır.

3. 4. Orhon yazıtlarında "kümüş", "yinçü /yençü", "temir" adları yalnızca ikili kullanımlarda yer almaktadır.

3. 5. Uygur Kağanlığı yazıtlarında ikili kullanımlarda en fazla görülen örnek sayısı "kömür tag" kullanımına aittir (2 örnek). Örneklerin tamamı "Kömür Dağ" (yer adı) ile ilgilidir.

3. 6. Uygur Kağanlığı yazıtlarında en az görülen ikili kullanım "altun yış"a aittir (1 örnek). "Altay Dağları" için kullanılır, "yer adı" belirtir.

3. 7. Uygur Kağanlığı yazıtlarında maden adlarının tek kullanım örneğine rastlanmaz.

3. 8. Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçen maden adları yalnızca "yer adı" karşılığı kullanılmıştır.

3. 9. Altun Yaruk Sekizinci kitap'ta ikili kullanımlarda en çok görülen kullanım "nom erdini"ye aittir (34 örnek). Örneklerin tamamı " öğreti mücevheri" karşılığında kullanılmıştır.

İkinci sık kullanım "altun öŋlüg" e aittir (9 örnek). Örneklerin tamamında "öğreti kitabı"nın niteleyicisi görevinde kullanılmıştır.

Üçüncü sık kullanım "altun kümüş" e aittir (4 örnek).Örneklerin tamamı "maddi değer" karşılığı kullanılmıştır.

Dördüncü sık kullanım "erdini yinçü" , " çaç kaş" örneklerine aittir (2'şer örnek). Örneklerin tamamı " maddi değer" karşılığı kullanılmıştır.

3. 10. Altun Yaruk'ta "altun öŋlüg" kullanım örneğinin fazlaca olması, eserin adında bu kelimelerin yer almasıyla ilgilidir (altun öŋlüg yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi : Altın renkli, parlak ışıklı, her şeyden yüce öğreti (ler) hükümdarı adlı kitap) Eserin adı Budizmin esaslarından bahsetmek yoluyla, metinde sıkça geçer.

3. 11. Altun Yaruk Sekizinci kitapta ikili kullanımlarda en az görülen örmekler şu şekildedir: "altunlug erdinilig"(1 örnek) , "yinçü monçuk" (1 örnek), "şişir patu" (1 örnek), sıta kobık (1

örnek), vayduri saparir (1 örnek) . "altunlug erdinilig" kullanımı "Buda" nın niteleyicisi olarak görülürken, diğer örneklerin tamamı yalnızca " maddi değer" karşılığı kullanılmıştır.

3. 12. Altun Yaruk'ta tek kullanımlarda en çok görülen örnek sayısı " erdini"ye aittir (9 örnek). 4 örnekte "öğreti mücevheri", 3 örnekte " maddi değer", 2 örnekte " dil mücevheri" karşılığında kullanılmıştır.

3. 13. Altun Yaruk'ta tek kullanımlarda en az görülen örnek sayısı "kömür" ve "vayduri"ye aittir (1'er örnek). "kömür" "ateş yakmak için gerekli olan ürün" , "vayduri" ise "maddi değer" karşılığında kullanılmıştır.

3. 14. Maden adı olarak "erdini"ye sadece Altun Yaruk'ta rastlanır. Eserin Sanskristçe aslından Çinceye çevrilmesi dolayısıyla, sözvarlığında büyük oranda Sanskritçe kelime bulunur. Maden adlarına da bu durum yansımıştır.

3. 15. Runik harfli Orhon ve Uygur Kağanlığı yazıtlarında maden adları daha çok "yer ismi" olarak kullanılırken, Budist döneme ait Uygur harfli Altun Yaruk'ta maden adlarının daha çok "nom" (öğreti) ile ilgili olduğu görülür. İçerik açısından bakıldığında, Orhon Yazıtları ve Uygur Kağanlığı yazıtlarında daha çok "devlet yönetimi" meselesinin ağırlıklı olarak işlendiği görülür. Dönem olarak farklı bir yerde bulunan Budist Uygurlara ait Altun Yaruk ise Budizm'in esaslarını, felsefesini ve Buda'nın menkıbelerini anlatan dini bir eser olması yönüyle diğer metinlerden ayrılır. Madenlerin kıymeti, bir başka kıymetli şey olan "Buda" ya da "Buda'nın öğretisi"yle benzetme yoluyla kullanılır ve bu yolla anlatıma ahenk kazandırılır. Maden adlarının Altun Yaruk'ta daha çok din temelli kullanılması da bu farklılıktan doğar.

3. 16. Altun Yaruk'ta "erdini" daha çok "nom" ile birlikte kullanılır. Bu kullanımın nedeni de yine benzetme unsuru yoluyla anlatıma ahenk kazandırmaktır.

3. 17. Uygur Kağanlığı yazıtlarında ve Altun Yaruk'ta "temir" maden adı yer almazken, Orhon Yazıtlarında bu kelime "dağ adı" için kullanılmıştır. Buradan "temir"in Orhon yazıtları döneminde önemli bir maden olduğu neticesini çıkarabiliriz.

3. 18. "Kömür", Uygur Kağanlığı yazıtlarında "dağ adı" olarak kullanılırken, Altun Yaruk'ta günlük yaşantıda kullanılan, yalnızca ateş yakmaya yarayan unsur olarak yer almıştır. Bu da o dönemde "kömür"ün önemli bir maden olmadığını bize gösterebilir.

3. 19. Metinlerin tamamında ortak özellik; madenlerin kıymetli olan, değerli bulunan ögeler için kullanılmasıdır. Maden adları, o dönem yaşayışında önem verilen unsurlara ad olmuştur. Bu unsurlar gerek halkın günlük yaşamından, gerek savaşlarından gerekse dini inanış ve yaşayışlarından oluşur.

3. 20. Metinlerin tamamında, "altun", "kümüş" ile birlikte kullanıldığında "maddi değer" anlamını karşılarken, başka kelimelerle ya da tek başına kullanıldığında yalnızca niteleme görevi üstlenir. Bu bakımdan kelimelerin ikili kullanımlarda farklı anlamlar üstlendikleri göze çarpar, bu özellik maden adlarında da kendisini gösterir.

3. 21. Metinlerin tamamında madenlerin benzetme unsuru olarak kullanılması göz çarpar. Bu kullanım da "değerli olan şeyin daha da değerli, sevilen şeyin daha çok sevilen" hale getirilmesi yoluyla, anlatıma güç kazandırır.

Belli bir temaya bağlı kalarak yaptığımız bu çalışma bir derleme niteliğinde olup, çalışmanın ; Eski Türkçenin runik ve Uygur harfli metinlerinde sözvarlığını tespit edebilmemiz açısından önem arz ettiğini düşünmekteyim.

KISALTMA VE İŞARETLER

KT: Kül Tigin Yazıtı

BK: Bilge Kağan Yazıtı

T : Tunyukuk Yazıtı

TA: Taryat Yazıtı

ŞU: Şine Usu Yazıtı

AY: Altun Yaruk

Skr. : Sanskritçe

D : Doğu

K : Kuzey

G : Güney

GB: Güney-batı

KAYNAKLAR

Aydın, E. (2011). Uygur Kağanlığı Yazıtları. Konya: Kömen Yayınları.

Çağatay, S. (1945), Altun yaruktan iki parça : 1. Küü Tav'ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza 2. Üç Prensle Pars hikâyesi (Prens Mahasatvi). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çetin, E. (2017). Altun Yaruk Sekizinci Kitap. Adana: Karahan Kitabevi.

Klyaştorniy, S. G. (1986). Tes Abidesi (çev. Bozkurt, F. S.). Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 24(2): 151-172.

Mert, O. (2009). Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us. Ankara: Belen.

Ölmez, M. (2015). Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin- Çeviri- Sözlük). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Ramstedt, G. J. (1913). Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. JSFOU, 30(3): 1-63.

Sertkaya, O. F. (1992). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1(2) : 325-334.

Shimin, G. (2002), Budist Uygur Edebiyatı. Türkler Dergisi, 3: 786-800.

Tekin, Ş. (1959), Altun yaruk'un Çincesinin Almanca'ya Tercümesi Dolayısıyla. TDAY Belleten: 293-309.

Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. Belleten, 46 (184) : 795- 838.

Tekin, T. (1988) Orhon Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1994). Tunyukuk Yazıtı. İstanbul: Simurg Yayınları.